

PKN

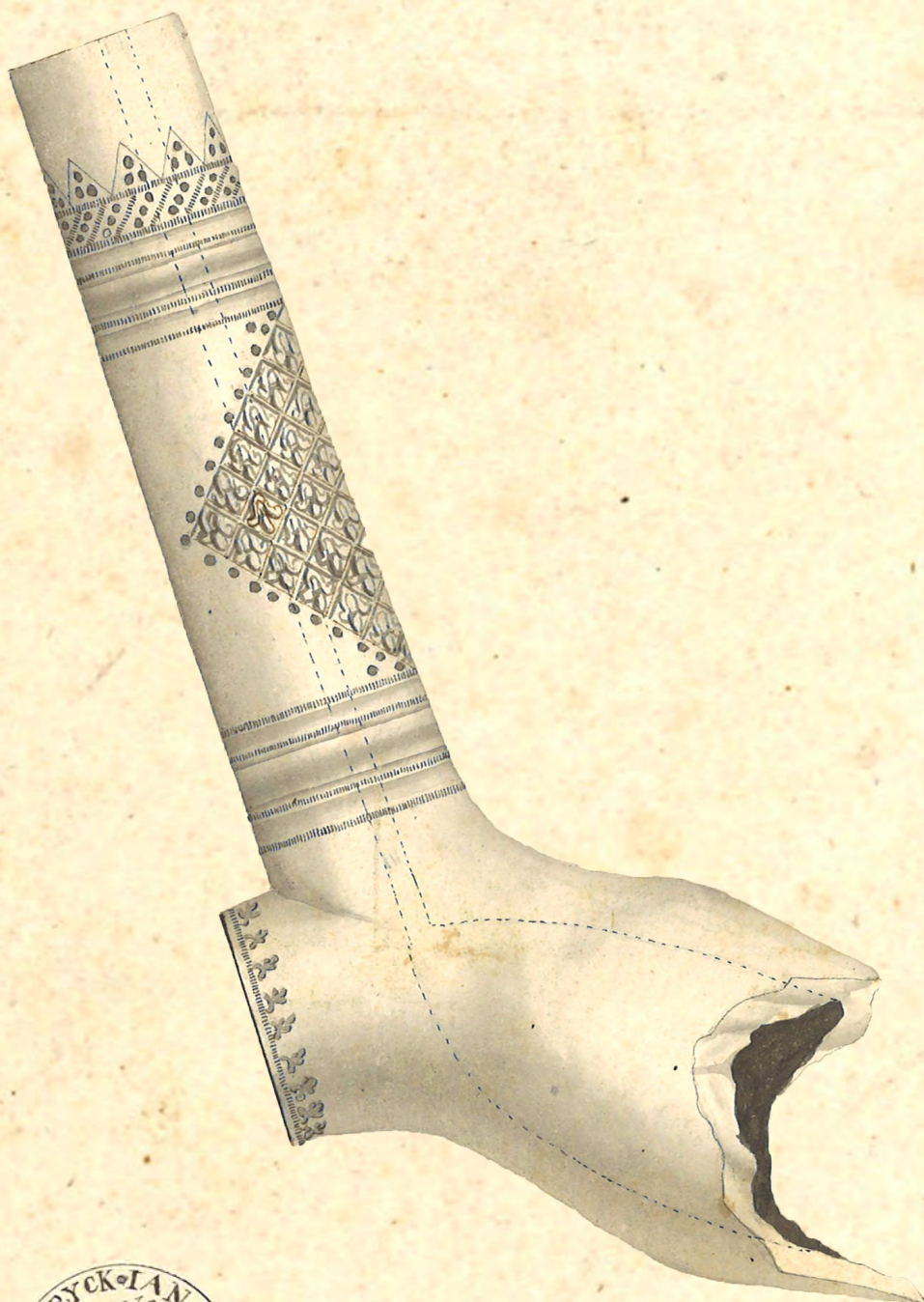
Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie:
Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

*Afteekening naar de natuurlijke grootte van eenen
Hieenen-pijp, gevonden op den 16 Augustus 1821 in de
Alkmaarder Vaart of Regende Perceel van de Grootte
Kanaalwerken, op de diepte van 13 Voet onder A.-*

JAARBOEK 2019

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen
Jaarboek 2019

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen

English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)

Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Tekening van de presentatiepijp gevonden in de Alkmaarder Vaart in 1821.
Collectie Museum Gouda, inv.nr. 52.167.

Achterzijde omslag: Pijp met een omgekeerd afgebeelde man met baard in een lange jas. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

ISBN: 978-90-830114-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water Bert van der Lingen	9
Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven Bert van der Lingen	19
Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 Jos Bazelmans en Michiel Purmer	23
Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg Bert van der Lingen	37
Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw Bert van der Lingen en Ruud Stam	49
Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden Ruud Stam	55
Les Fleurs animees, een pijp met een verhaal Arthur van Esveld	61
Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels Arthur van Esveld	67
Kleipijpen van Jacobs Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen Bert van der Lingen	77
Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen, zijn invoerbeperingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met een portret Ruud Stam	87
Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt Jan van Oostveen en Ruud Stam	93
Weckmänner Ruud Stam	101
Tweede aanvulling op 'Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw' Ruud Stam	119
De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde Bert van der Lingen	125
Botters en afwerksetjes van tremsters Bert van der Lingen	131
Een uit vroom hout gesneden tabakspot Ruud Stam	141
English summaries	145

Voorwoord

Dank zij de inzet van enthousiaste vrijwilligers, donateurs en auteurs kan ook dit jaar weer een fraai full colour jaarboek verschijnen met bijzondere en opvallende Nederlandse bodemvondsten. Speciale dank gaat ook uit naar diverse privé personen en musea die materiaal beschikbaar hebben gesteld voor onderzoek en publicatie. Naast bodemvondsten hebben we dit jaar ook weer diverse artikelen over de pijpenindustrie in de ons omringende landen en historische voorwerpen die te maken hebben met de fabricage en het gebruik van pijp en tabak.

Het jaarboek begint met vondsten uit Nederlandse bodem, waaronder een tweetal **bijzondere presentatiepijpen**. De eerste komt uit de vroege 17e eeuw en de tweede is een uniek exemplaar uit 1661, die teruggevonden is in het Rijksmuseum en nu gepresenteerd wordt met een 19e eeuwse tekening van deze pijp. Verder worden de **kleipijpen van het militaire Camp d'Utrecht (Austerlitz)** besproken en vergeleken met het eerder in ons jaarboek verschenen materiaal van het Kamp bij Oirschot. Twee oude vondstgroepen van **kleipijpen uit Middelburg** geven enig inzicht in de daar gebruikte kleipijpen en hun herkomst.

Complete kleipijpen komen eveneens aan bod, waaronder een **unieke sigarenpijp** uit de tweede helft van de 18e eeuw met symbolen van de vrijmetselarij en een groep **bijzondere kleipijpen** met een mogelijk Franse, Belgische of Nederlandse afkomst. Ook uit Frankrijk komt de fraai versierde **Gambierpijp 'Les Fleurs animées'** en een groep **kleipijpen met vonkenvangers en deksels**.

In Duitsland zijn bij kasteel Königs Wusterhausen van **koning Frederik Willem I van Pruisen**, 18e eeuwse pijpen van **Jacob Arijsz. Danens** uit Gouda gevonden. Ook het bekende **Tabakscollege** van de koning komt in dit artikel aan bod. Zijn zoon **Frederik II van Pruisen** had grote invloed op de export van Goudse pijpen. Door **invoerbepalingen op Hollandse pijpen** steunde en beschermde hij de eigen pijpenfabrieken.

Aan het eind van de 19e eeuw worden in Duitsland bij **Bordollo** gietpijpen **met spreuken** voor de Nederlandse markt gemaakt en mogelijk verschijnen in Duitsland dan ook de **Weckmänner**, koeken met kleipijpen die tussen Sint Maarten en Sint Nicolaas worden verkocht.

Voor het eerst wordt ook de fraai beschilderde **kist van het Goudse pijpenmakersgilde** in Museum Gouda in detail getoond en verder wordt nog een bijzondere collectie bidders en **afwerksetjes van tremsters** uit de Goedewaagen fabriek afgebeeld en besproken. Als laatste komen tabacologische voorwerpen aan bod in een tweede aanvulling op **miniatuur pijpenrekjes** uit de 20e eeuw en een bijdrage over een **tabakspot** gemaakt van het hout van een afgebroken preekstoel uit de 17e eeuw.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2019 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Bert van der Lingen

Two vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg

Bert van der Lingen

Inleiding

Over de pijpennijverheid en de in Zeeland vervaardigde tabakspijpen is nog maar bitter weinig bekend, evenals over de modellen, kwaliteiten en merken die elders vanuit Nederland naar deze provincie werden verzonden voor gebruik en handel. De afgelopen jaren zijn wel een aantal rapportages verschenen waaruit langzaam een beter beeld ontstaat over de rookcultuur, pijpennijverheid en handel van de tabakspijpen in deze provincie.

In dit artikel worden 37 kleipijpen besproken die onderdeel zijn van een tweetal oudere particuliere collecties in Zeeland.¹ De eerste groep bestaat uit 28 pijpenkoppen (waaronder 21 met een hielmerk, zie Tabel 1) die in de jaren zestig gevonden is in een beerput in de binnenstad van Middelburg op een terrein waar vroeger een apotheek geweest moet zijn (MID-APT). De tweede groep bestaat uit 34 pijpenkoppen (waaronder 17 met een hielmerk, zie Tabel 2) die voornamelijk in Middelburg zijn gevonden en waar ook enkele exemplaren van elders uit de provincie Zeeland, in de omgeving van Middelburg, toe behoren (ZEE-ALG). De vondsten bestaan voornamelijk uit dubbelconische modellen uit de periode 1630-1660. Daarnaast is een enkele vroegere eerste-generatiepijp gevonden en een klein aantal laat zeventiende eeuwse modellen. Trechtervormige en ovale modellen uit de achttiende en negentiende eeuw zijn in deze groep pijpen niet aangetroffen.

Hoewel niet alle pijpen in een archeologische context zijn aangetroffen is het, vanwege de schaarse Zeeuwse vondstverslagen, de moeite waard om hier kort verslag te doen van de modellen, kwaliteiten en merken. De meerderheid van de gemerkte pijpen bestaat uit bekende modellen uit de productiecentra Gouda en Gorinchem in Zuid-Holland. Een klein aantal pijpen komt uit Bergen op Zoom en mogelijk zijn enkele pijpen in Rotterdam en Leiden vervaardigd. In Zeeland worden ook geregeld pijpen met een groot formaat ketels gevonden die speciaal voor de Zeeuwse markt lijken te zijn bedoeld.² Op-

merkelijk is dat deze pijpen in de hier besproken vondstgroepen niet zijn aangetroffen.

De vondsten

De vroegste vondst is een eerste-generatiepijp uit de jaren 1590-1615 met een snijfilt en een druppelvormige hiel, waarin het incusiemerk HC is gedrukt (afb. 1). Deze pijp komt uit een nog onbekend productiecentrum. Eveneens van onbekende herkomst is een vroeg pijpje uit de periode 1610-1625 met het incusiemerk IT gekroond met twee blaadjes (afb. 2). De pijp heeft aan de onderzijde over de gehele lengte van de steel een scheur op de vormnaad. Ook hier moet rekening worden gehouden met zowel een Nederlandse als Engelse herkomst. Zowel de HC als IT zijn nog niet eerder aangetroffen. Deze pijpen kunnen vroege Zeeuwse producten zijn, maar het is ook zeer goed mogelijk dat ze vanuit Engeland zijn geïmporteerd. Een fraai afgewerkte en geglaasde pijp met het hielmerk RB met een stip (afb. 3) zou een vroeg product van Robert Bon uit Rotterdam kunnen zijn.³ Op de steel van deze pijp zijn in een grote ruitvorm 23 kleine ruitvormige stempeltjes aangebracht met in ieder ruitje een kruis met vier stippen en in de hoeken vier 'blaadjes' of ge-stileerde lelies. Uit dezelfde periode en mogelijk eveneens uit Rotterdam komt een ongeglasde pijp met een grote ronde hiel waarop (ondersteboven) het merk RA gekroond is gestempeld.⁴ Van een slank pijpje gemerkt met een lelie (afb. 5) is de herkomst onbekend.

Uit Gorinchem, de stad waar na Gouda de meeste vondsten vandaan komen, vinden we een tweetal kleine gedrongen pijpfragmenten van William Pritsaert uit de periode circa 1630-1642 gemerkt met een gekroonde roos en de initialen WP binnen een contour (afb. 6). Uit dezelfde stad komt een pijp gemerkt MC gekroond (afb. 9) uit de werkplaats van Marcus Claasz (ca 1633-1666) en twee pijpen van Willem Teeck. Deze laatste pijpenmaker werkte rond 1650-1670. Zijn in Zeeland gevonden producten zijn gemerkt met een springend hert met de initialen WT (afb. 7-8). Op één van deze pijpen zijn via de persvorm dertien lelies in ruiten van kabels afgedrukt. Pijpen van Teeck zijn in beide groepen aangetroffen. Gorinchemse pijpen worden met regelmaat in Zeeland gevonden waaruit kan worden geconcludeerd dat dit een belangrijk afzetmarkt was.⁵

Uit Bergen op Zoom komen een drietal pijpen met de merken HF gekroond (afb. 10), roos gekroond met HF (afb. 11) en RD met een stip tussen de letters (afb. 12) uit de werkplaatsen van Hendrik Visser en Richard Draijer.⁶ De laatste is een slordig afgewerkt en ongeglasd product met een groot aantal droogscheuren. Opmerkelijk zijn ook twee pijpen uit de tweede helft van de zeventiende eeuw met de hielmerken IK met drie sterren (afb. 22) en CA met gekruiste sleutels (afb. 23). Beide,

Hielmerk	Steelversiering	Aantal	Periode	Mogelijk productiecentrum en maker
DA met ster	lelies in ruit	1	1640-1655	Gouda, Daniel Andriesz, 1660/1665-1670/1675
DA met ster en stip	lelies met 2 stippen in ruit	1	1640-1655	zie boven
DA met 2 sterren	lelies met 2 maantjes in ruit	1	1640-1655	zie boven
HC [incusie]		1	1600-1620	Onbekend/Engels(?)
HD monogram[?] gekroond	3 groepen met 4 lelies in ruit	1	1650-1670	Gouda
IK met 3 sterren onder elkaar		1	1625-1635	Gouda/Gorinchem(?)
IT gekroond met 2 blaadjes [incusie]		1	1610-1625	Onbekend/Engels(?)
RB met stip	23 lelies met kruisjes en 4 stippen	1	1615-1625	Rotterdam(?)
RD met stip tussen de letters		1	1650-1665	Bergen op Zoom, Richard Draijer
WP met roos gekroond	lelies in reliëf	1	1630-1640	Gorinchem, Willem Pritsaert, ca1630-1642
WT met springend hert	lelies in reliëf	1	1640-1660	Gorinchem, Willem Teeck, 1650-1660
TIP met 2 sterren		1	1650-1670	Gouda, Thiel Jansz Proost, 1636-1686/1691
goudsbloem	2 groepen met 4 lelies in ruit	4	1640-1655	Gouda, Reijnier Jansz Blom, 1645/1650-1685
roos 5 blaadjes	lelies in ruit	2	1640-1655	Onbekend
roos 6 blaadjes met bolletjes en kelk		1	1620-1635	Onbekend
roos 5 blaadjes met kelk gekroond [contour]		1	1615-1630	Onbekend
roos Tudor met 5 blaadjes	bloemen en blad	1	1630-1645	Gouda(?)

21

Tabel 1. Kleipijpen met hielmerk Middelburg (MID-APT).

Hielmerk	Steelversiering	Aantal	Periode	Mogelijk productiecentrum en maker
CA met gekruiste sleutels		1	1650-1670	Gouda(?)
DA met lelie en tudorroos [lelie boven roos]		1	1630-1650	Gouda(?)
HC		1	1670-1700	Gouda, Hendrick Cornelisz, 1694-1717/1722
HF gekroond		1	1635-1650	Bergen op Zoom, Hendrik Visser
HF met roos gekroond		1	1635-1650	Bergen op Zoom, Hendrik Visser
MC gekroond		1	1630-1645	Gorinchem, Marcus Claasz, ca1633-1666
RA gekroond		1	1625-1635	Rotterdam(?)
SP of SF met roos gekroond		1	1660-1680	Zeeland(?)
SS met 2 stippen		1	1640-1670	Zeeland(?)
WP met roos gekroond in contour		1	1630-1640	Gorinchem, Willem Pritsaert, ca1630-1642
WS gekroond		1	1630-1645	Gouda(?)
WT met springend hert		1	1640-1660	Gorinchem, Willem Teeck, 1650-1660
TIP met 2 sterren [in cirkel]		1	1650-1670	Gouda, Thiel Jansz Proost, 1636-1686/1691
lelie		1	1620-1635	
roos 5 blaadjes		1	1630-1645	
roos 5 blaadjes		1	1630-1645	
roos/lelie gekroond in contour [linkerhelft roos / rechterhelft lelie]		1	1625-1635	

17

Tabel 2. Kleipijpen met hielmerk Zeeland (ZEE-ALG).

weinig voorkomende, merken zijn eerder in Leiden en omgeving van Leiden gevonden.⁷

De meeste betere kwaliteitspijpen komen uit Gouda. De merken DA, TIP (afb. 16) en goudsbloem (afb. 18) van Reijnier Jansz Blom (1645/1650-1685) zijn hierbij de meest voorkomende. Ze komen in beide vondstgroepen voor en zullen evenals de hierboven genoemde Gorinchemse pijpen een goede afzet in Zeeland hebben gehad. Een fraai en fijn gegraveerd merk is de DA met een lelie en een Tudorroos (afb. 13) uit de periode 1635-1650. Een pijpenmaker is bij dit merk niet bekend.

Van wat later datum (1650-1660) zijn drie pijpen met het merk DA met een ster dat eigendom was van Daniel Andriesz (afb. 14). Op de stelen van deze pijpen zijn negen ruiten gestempeld met in iedere ruit een dubbele lelie met een centrale stip. Dezelfde wat afwijkende lelies zijn gestempeld op twee identieke pijpen gemerkt roos met vijf blaadjes (afb. 19). Tabakspijpen met het merk TIP en goudsbloem werden ook op grote schaal geëxporteerd en zullen ongetwijfeld ook via Middelburg of andere Zeeuwse havensteden zijn ingeladen. Het merk TIP is in Nieuw-Amsterdam frequent aangetroffen en pijpen met dit merk behoren tot de belangrijkste naar Amerika geëxporteerde Goudse producten.⁸ Behalve

voor de export waren TIP en de goudsbloem ook belangrijke merken voor de Zeeuwse markt. Van het merk TIP zijn twee pijpen gevonden en van de goudsbloem vier.⁹ Een bekend Gouds merk is de WS gekroond (afb. 15). De in Zeeland gevonden pijp is rond 1635-1650 en heeft een korte gedrongen ketel. Een vrij grote dubbelconische pijp met een trechtervormig uiterlijk en gemerkt HC (afb. 17) dateert uit het laatste kwart van de zeventiende eeuw. Heijndrick Cornelisse was de Goudse eigenaar van dit merk dat ook voor de export werd gebruikt. Aangezien het merendeel van de betere soorten 'geïmporteerde' pijpen uit Zuid-Holland en Noord-Brabant zijn, bestaat het vermoeden dat de Zeeuwse pijpennijverheid niet groot is geweest. Een aantal pijpen met hielmerken zijn ongeglad en van mindere kwaliteit en afwerking dan vergelijkbare modellen uit Gouda of Gorinchem. Meestal hebben deze pijpen een roos als hielmerk (afb. 23-24, 26, 27). Een kort gedrongen pijpje met een schuin afgesneden filt heeft een gekroond hielmerk bestaande uit een halve roos en een halve lelie (afb. 25) naast elkaar. Mogelijk zijn een aantal van deze pijpen in Zeeland vervaardigd. Een merk dat vaker in Zeeland gevonden wordt is SS tussen twee stippen (afb. 29). In Goes gevonden exemplaren met hetzelfde pijpmodel zijn zonder begeleidende stippen.¹⁰ Opmerkelijk zijn ruim twintig pijpen met dit merk, met en zonder stippen, die in Antwerpen zijn gevonden op de Kipdorpsite.¹¹ Deze hebben een Gouds model dat we ook met regelmaat in Zeeland en als exportpijp tegenkomen. De in Antwerpen gevonden pijpen lijken in Gouda gemaakt en specifiek bedoeld voor de Zeeuwse markt en de export. Mogelijk werden dergelijke pijpen ook naar de Zuidelijke Nederlanden verhandeld.

Als laatste volgen een aantal ongemerkte groffe pijpen waarvan het productiecentrum niet meer te achterhalen is. Dergelijke pijpen werden vanwege de transportkosten en lage prijs waarschijnlijk niet ver van de productieplaats verkocht. Het is daarom aannemelijk dat juist deze pijpen vooral in Zeeland zijn vervaardigd. Hieronder vallen bijvoorbeeld twee groffe pijpen uit de periode 1630-1650 met zichtbare afdrukken door het gebruik van een houten persvorm (afb. 30-31) en een kort gedrongen pijpje uit de periode 1630-1640 met een wat afwijkende gestileerde roos die doorloopt op de steel (afb. 32). Verder is er een wat latere pijp uit de periode 1650-1680 gevonden die een misbaksel uit een lokale pijpenmakerij zou kunnen zijn. Deze pijp heeft een scheefstaande kop met droog- of bakscheuren in ketel en op de steel en een langwerpige gat in de steel door een meegebakken organische verontreiniging. Op de ketel is een oppervlaktescherf afgebroken door een meegebakken verontreiniging die is gaan oxideren en aan de achterzijde van de ketel bevindt zich een gaatje dat veroorzaakt is doordat de pijpenmaker de weijer, waarmee het rookkanaal werd gestoken, te ver in de

pijp heeft gestoken (afb. 33). Een afwijkende pijp tussen deze Middelburgse vondsten is een Engelse pijp (afb. 37) uit de periode ca. 1660-1690. Dit model kan niet aan een specifiek productiecentrum worden verbonden.¹²

Nawoord

In deze groep, voornamelijk in Middelburg gevonden, tabakspijpen komen de beste soorten uit Gouda, Gorinchem en Bergen op Zoom. Pijpen van diverse pijpenmakers uit deze drie steden worden met regelmaat in Zeeland gevonden en kennelijk hadden zij daar een goede afzetmarkt. Het gaat dan vooral om pijpen gemerkt goudsbloem en TIP (Gouda), springend hert met WT en MC gekroond (Gorinchem) en RD en HF al dan niet met een roos (Bergen op Zoom). Een deel van de hier afgebeelde gemerkte pijpen en een aantal groffe ongemerkte pijpen komt mogelijk uit Zeeuwse werkplaatsen. Deze zijn veelal van een wat mindere afwerking dan die uit werkplaatsen uit Holland en Bergen op Zoom.

De afgebeelde pijpen zijn beschikbaar gesteld door Frans Laurentius en Ruud Stam. Foto's Bert van der Lingen.

Noten:

- 1 Met dank aan Frans Laurentius
- 2 Enkele van deze pijpen zijn afgebeeld in Smiesing 1999, p. 1129, afb. 9, 1131, afb. 10, 11 en 12.
- 3 Van Oostveen, 2015, p. 66, afbeelding 71.
- 4 Van Oostveen, 2015, p. 65, afbeelding 70.
- 5 Ook in Vlissingen en Zierikzee zijn pijpen uit Gorinchem gevonden (Smiesing, 1999).
- 6 Van Oostveen, 2017, p. 25-28 en 32-33
- 7 <https://www.claypipes.nl/productie-centra/leiden/merken-inventarisatie/>
- 8 Stam, 2019, p. 354, 383 en 482.
- 9 Vlissingen Duco, JAARTAL, p. 138.
- 10 Ostkamp en Van Benthem, 2004, p. 25, afb. 24.
- 11 Van der Lingen (in voorbereiding).
- 12 Persoonlijke mededeling David Higgins, Liverpool, oktober 2018.

Literatuur:

- Duco, D.H., 201 . 'Kleipijpen', in (P.C. de Boer, J. Vanden Borre en D.A. Gerret, red.), *Zevenhonderd jaar wonen, werken en begraven langs de Achterhaven*. Een archeologische opgraving aan de Spuistraat in Vlissingen. (P.C. de Boer, J. Vanden Borre en D.A. Gerret, red.) ADC ArcheoProjecten, rapport 1278. Amersfoort.
- Oostveen, J. van, 2015. *Tabak, tabakspijpmakers en hun producten in Rotterdam (1600-1675)*. BOORnotitie 19. Rotterdam.
- Oostveen, J. van, 2017. *Tabakshandelaren en tabakspijpmakers in Bergen op Zoom in de 17e eeuw*. Tiel.
- Ostkamp, S. en A. van Benthem, 2004. *Goes 'Prins van Oranje'. Een archeologische begeleiding*. ADC ArcheoProjecten, rapport 307. Amersfoort.
- Smiesing, P., 1999. Pijpen uit Zeeland. *PKN* 22(86), p. 1126-1135.
- Stam, R. D., 2019. *Vergeten glorie. De economische ontwikkeling van de Nederlandse kleipijpennijverheid in de 17e en 18e eeuw, met speciale aandacht voor de export*. Utrecht.S.I. (Proefschrift Universiteit Utrecht).

Catalogus pijpen uit Middelburg, Zeeland.

Afb. 1. Eerste-generatiepijp met snijfelt, druppelvormige hiel, hielmerk HC [incusie], hoogte 3,3 cm. Nederland/Engeland(?), 1590-1615 (MID-APT).

Afb. 2. Dubbelconisch model (scheur onderzijde), hielmerk IT gekroond met twee blaadjes [incusie], hoogte 3,4 cm. Nederland/Engeland(?), 1610-1625 (MID-APT).

Afb. 3. Dubbelconisch model, hielmerk RB met stip, hoogte 3,4 cm. Rotterdam(?), 1620-1635 (MID-APT).

Afb. 4. Dubbelconisch model met grote ronde hiel, hielmerk RA gekroond (ondersteboven gestempeld), hoogte 3,4 cm. Rotterdam(?), 1620-1635 (ZEE-ALG).

Afb. 5. Dubbelconisch model, hielmerk lelie, hoogte 3,4 cm. Nederland, 1620-1635 (ZEE-ALG).

Afb. 6. Dubbelconisch model, hielmerk roos gekroond met WP (in contour), hoogte 3,1 cm. Gorinchem, William Pritsaert, (ca1630-1642), 1625-1640 (ZEE-ALG).

Afb. 7. Dubbelconisch model, hielmerk springend hert met WT, steeldecoratie 13 lelies in relief binnen kabeldecoratie via persvorm aangebracht, hoogte 3,8 cm. Gorinchem, Willem Teeck, 1645-1660 (MID-APT).

Afb. 8. Dubbelconisch model, hielmerk springend hert met WT, hoogte 3,6 cm. Gorinchem, Willem Teeck, 1645-1660 (ZEE-ALG).

Afb. 9. Dubbelconisch model, hielmerk MC gekroond, hoogte 3,6 cm. Gorinchem, Marcus Claasz (ca1633-1666), 1630-1650 (ZEE-ALG).

Afb. 10. Dubbelconisch model, hielmerk HF gekroond, hoogte 3,6 cm. Bergen op Zoom, Hendrik Visser, 1635-1650 (ZEE-ALG).

Afb. 11. Dubbelconisch model, hielmerk roos gekroond met HF, hoogte 3,8 cm. Bergen op Zoom, Hendrik Visser, 1635-1650 (ZEE-ALG).

Afb. 12. Dubbelconisch model, ongeglaasd met droogscheuren, hielmerk RD met stip, hoogte 3,3 cm. Bergen op Zoom?, Richard Draijer?, 1640-1660 (MID-APT).

Afb. 13. Dubbelconisch model, hielmerk DA met lelie en roos, hoogte 3,3 cm. Gouda, 1635-1650 (ZEE-ALG).

Afb. 14. Dubbelconisch model, hielmerk DA met ster, hoogte 3,6 cm. Gouda, Daniel Andriesz, 1650-1660 (MID-APT).

Afb. 15. Dubbelconisch model, hielmerk WS gekroond, hoogte ca 3,6 cm. Gouda, 1635-1650 (ZEE-ALG).

Afb. 16. Dubbelconisch model, hielmerk Tudorroos, hoogte 3,4 cm. Gouda?, 1635-1650 (MID-APT).

Afb. 17. Dubbelconisch model, hielmerk TIP met twee sterren, hoogte 3,8 cm. Gouda, Thiel Jansz. Proost, 1635-1686 (MID-APT).

Afb. 18. Dubbelconisch model, hielmerk goudsbloem, steeldecoratie vier lelies in ruit binnen grote ruit en raderingen, hoogte 3,4 cm. Gouda, Reijnier Jansz Blom (1645/1650-1685), 1645-1660 (MID-APT).

Afb. 19. Dubbelconisch model, hielmerk roos met vijf blaadjes, steeldecoratie twee groepjes van vier dubbele lelies met centrale stip in ruit en raderingen, hoogte 3,5 cm. Gouda, 1645-1660 (MID-APT).

Afb. 20 Dubbelconisch model, hielmerk bloem met zes blaadjes en kelk, hoogte 3,1 cm. Gouda, 1645-1660 (MID-APT).

Afb. 21 Dubbelconisch model, hielmerk HC, hoogte 4,2 cm. Gouda, Heijndrick Cornelisse, 1680-1700 (MID-APT).

Afb. 22. Dubbelconisch model, hielmerk IK met drie sterren, hoogte 3,4 cm. Gouda/Leiden?, 1635-1650 (MID-APT).

Afb. 23. Dubbelconisch model, hielmerk gekruiste sleutels met CA, hoogte 4 cm. Gouda/Leiden?, 1650-1675 (ZEE-ALG).

Afb. 24. Dubbelconisch model, hielmerk Tudorroos, hoogte 3,6 cm. Nederland, 1630-1640 (ZEE-ALG).

Afb. 25. Dubbelconisch model, schuin afgesneden filt, hielmerk half Tudorroos (links) en half lelie (rechts) gekroond binnen contour, hoogte ca 3,4 cm. Nederland, 1625-1640 (ZEE-ALG).

Afb. 26. Dubbelconisch model, hielmerk roos, hoogte 3,6 cm. Nederland, 1640-1660 (ZEE-ALG).

Afb. 27. Dubbelconisch model, hielmerk roos gekroond met SP of SF, hoogte 4 cm. Nederland, 1655-1680 (ZEE-ALG).

Afb. 28. Dubbelconisch model, hielmerk HD [ondersteboven gestempeld], steeldecoratie zes gestempelde dubbele lelies in ruit, hoogte 4 cm. Nederland, 1655-1680 (MID-APT).

Afb. 29. Dubbelconisch model, hielmerk SS met twee stippen, hoogte 3,9 cm. Zeeland(?), 1650-1680 (MID-APT).

Afb. 30. Dubbelconisch model met sporen houten persvorm, ongeglaasd, ongemerkt, hoogte 3 cm. Zeeland(?), 1630-1650 (ZEE-ALG).

Afb. 31. Dubbelconisch model met krimpscheurtjes en sporen houten persvorm, ongeglaasd, ongemerkt, hoogte 3,6 cm. Zeeland(?), 1635-1650 (ZEE-ALG).

Afb. 32. Dubbelconisch model met gestileerde roos, ongeglazd, ongemerkt, hoogte 3,3 cm. Nederland, 1630-1640 (ZEE-ALG).

Afb. 33. Dubbelconisch model, misbaksel met scheefstaande kop, scheuren in steel en kop, gat in steel door meegebakken organische verontreiniging, meegebakken en geoxideerde verontreiniging in ketel, te ver doorgestoken weijer ongeglazd, ongemerkt, hoogte 4 cm. Zeeland(?), 1635-1650 (ZEE-ALG).

Afb. 34. Steelfragment dubbelconisch model met barokdecoratie, lengte 2,8 cm. Nederland, 1630-1640 (ZEE-ALG).

Afb. 35. Steelfragment dubbelconisch model met barokdecoratie, lengte 4,4 cm. Rotterdam(?), 1630-1650 (ZEE-ALG).

Afb. 36. Steelfragment dubbelconisch model met gestileerde roos en zigzagdecoratie, lengte 4,2 cm. Nederland, 1640-1680 (ZEE-ALG).

Afb. 37. Slurfvormige pijp met spoor, radering rond ketelopening, lengte 4,8 cm, hoogte 3,3 cm. Engeland, 1660-1690 (ZEE-ALG).

English summaries

Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water / From Alkmaarder Vaart to National Museum. A presentation pipe from 1661 reappeared

Bert van der Lingen

In Gouda Museum an interesting archaeological drawing of a large-format 17th century pipe in its actual size is kept. The pipe, dated 1661 in Roman numerals, was found in or around the city of Alkmaar in 1821 during the construction of the North Holland Canal. The drawing was probably made not long after the pipe was found. The fact that a drawing of this pipe was made suggests that it was considered an exceptional object. The whereabouts of the pipe on the drawing was always unknown, but recently it was found in the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam. The pipe was probably transferred in 1875 from the National Museum of Antiquities in Leiden to the Rijksmuseum. For the first time since the pipe 'disappeared', the drawing and the pipe can be presented together again. This reveals the drawing to be in slightly less detail than originally thought.

Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven / An early seventeenth century presentation pipe with stamped floral motifs

Bert van der Lingen

A rare and large, early seventeenth century pipe fragment was discovered as a stray find in Amsterdam. The bowl has a remaining length of 6 centimeters but was originally longer. The pipe is not made in a mould but seems to be completely shaped by hand. The bowl form is based on a pipe from the period 1600-1630 and although the bowl looks very voluminous, the amount of tobacco in the pipe is the same as that of a standard pipe from that period. During the production process, the rear was slightly flattened in the middle (Fig. 7). This was most likely done to allow the pipe to rest whilst smoking

Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van het Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 / Smoking a pipe in the most beautiful camp in the world. The clay pipes of the Camp d'Utrecht, Austerlitz (municipality of Zeist), 1804-1808

Jos Bazelmans en Michiel Purmer

Auguste de Marmont, called it 'The most beautiful camp in the world', the army camp that he had established in 1804 near the current village of Austerlitz. An estimated 18,000 soldiers camped there during the summers of 1804 and 1805. Marmont had been appointed by Napoleon as commander of the combined

French-Batavian forces in the Republic. He became one of the most powerful men in the Batavian Republic and he could more or less dictate the actions of the Batavian government. A small part of the camp was recently excavated. The excavations were carried out in the years 2017-2019. During the various excavation campaigns, many hundreds of fragments of clay pipes were found, including many stem fragments. In this article only the 328 clay pipe bowls with a heel are discussed

Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg / Two groups of clay pipes from Middelburg

Bert van der Lingen

Little is known about the pipe industry in the province of Zeeland and the tobacco pipes that were sent elsewhere from the Netherlands to this province for use and trade. This article deals with two small groups of 17th century clay pipes that are found in the city of Middelburg. Although these pipes have not been found in an archaeological context, it is worthwhile to report briefly on the models, qualities and marks, due to the scarce information on this part of The Netherlands. The majority of the marked pipes consists of well-known models from Gouda and Gorinchem in the province of South Holland. A small number of pipes come from Bergen op Zoom in the province of North Brabant and a few pipes appear to be from Rotterdam and Leiden (South Holland). In Zeeland, pipes with large-sized bowls are also regularly found and seem to be intended specifically for the Zeeland market. Remarkably, these pipes were not found in the two groups discussed here.

Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw / A Masonic cigar pipe from the 18th century

Bert van der Lingen en Ruud Stam

Recently a very rare tubular cigar pipe from the second half of the 18th century was discovered in an old English collection. So far only seven other pipes with this form have been described and all of them have a similar maker's mark - the crowned 73 made by Gouda pipe maker Arij van Houten or his son Andries. The Van Houtens worked in the years 1745-1802. Smoking cigars occurred only rarely in The Netherlands in this period but increased rapidly in the 19th century. The pipe is decorated with symbols of freemasonry on the side where the cigar was inserted. Unfortunately, the pipe is not marked. It appears that the pipe mould originally had a different decoration or even a maker's mark which at a certain moment was changed. Possibly it came from an old freemasonry lodge and has been preserved there for centuries.

Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden / A special group of pipes. More questions than answers

Ruud Stam

This article describes a small group of unmarked, complete figural clay pipes from an unknown production centre and similar pipes from stray finds in Gouda. The pipes are dated 1880-1900. The complete pipes have certain things in common that might indicate they are from the same manufacturer or from the same production area. One group has a red painted band around the stem and another group has a black band. Another peculiarity is that some of the mouthpieces are cut diagonally while others are cut straight. The provenance of some of these pipes is questionable. Although they first appear to be from France or Belgium it is very well possible that they were made in Gouda in pipe moulds that originated in France or Belgium. Another possibility is that they originate from the Trumm-Bergmans company in Weert.

Les Fleurs animées, een pijp met een verhaal / Les Fleurs animées, a pipe with a story

Arthur van Esveld

'Les Fleurs animées' is a Gambier pipe with three standing female figures wearing flowers in their clothes and hair. Between these figures we see a butterfly and a dragonfly. At the underside a frog and a large beetle are depicted. The name of this pipe refers to a book (from 1847) by the French caricaturist Jean Ignace Isidore Gérard Grandville which contains beautiful, colored prints of, among others, female figures that are half human, half flower. The stories and poems, written by Alphonse Karr en Taxile Delord, describes the personifications of flowers as residents of the Palace of the Flower Fairies. This pipe is only mentioned in the inventory list from 1858 of the Paris Gambier exhibition and does not appear in catalogs or accompanying nomenclatures. The interest in this pipe with representations from the book apparently soon disappeared, despite the beautiful and appealing design with six colors of enamel.

Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels / French clay pipes with spark catchers and lids

Arthur van Esveld

Over the centuries, pipes have been fitted with a lid. The main function of this was to prevent glowing tobacco particles from falling out of the pipe while smoking. Most spark catchers are made from braided copper or iron wire. In some European countries we also see the use of beautiful silver lids on porcelain

and meerscham pipes. In the first half of the 19th century the French clay pipe manufacturers responded to these refinements by providing clay pipes with a lid. These were usually made from pipe clay and formed part of the design. These lids were often provided with a small hole. The lid could be attached to the pipe bowl with an iron wire or chain. Examples are given from the companies of Gisclon, Fiolet, Blanc-Garin and Gambier.

Kleipijpen van Jacob Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen / Clay pipes from Jacob Arijsz. Danens and the Tobacco College of King Frederick William I of Prussia in the Königs Wusterhausen castle.

Bert van der Lingen

In the castle Königs Wusterhausen, circa 35 kilometers south of Berlin in the German state of Brandenburg, a small number of finds are exhibited in a display case and include more than twenty fragments of clay pipes. The castle was owned by Frederick William I, King of Prussia and Elector of Brandenburg (1713-1740). He used the castle from August until November as a base for hunting and as a residence. In the evenings he held his famous Tobacco College (Tabakskollegium) where serious political discussion was conducted alongside coarse joke telling, alcohol consumption, and the smoking of tobacco. After the death of Frederick William I in 1740, the castle lost its national importance and was subsequently little visited. The clay pipes have a form that can be dated in the period 1730-1740 and are marked with the Windmill, the mark of Gouda pipe maker Jacob Arijsz Danens (1722-1759). Since there is no coat of Arms of the city of Gouda the pipes are most likely made in or before 1739.

Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen en zijn invoerbepeningen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met zijn portret / Frederick the Great (Frederick II) of Prussia, his import restrictions on Dutch pipes and a special pipe with his portrait

Ruud Stam

Frederick the Great (1712-1786) was the most famous king of the Hohenzollern family. He was king in East Prussia from 1740, Elector of Prussia and then, from 1772, King of all Prussia. Thanks to the economic and military reforms of his father, Frederick William I, he managed to transform Brandenburg-Prussia into a major European power. Unlike his father and grandfather (Frederick I) who were great lovers of the Dutch pipe, he was a great admirer of snuff. Frederick the Great had a major influence on the export of Gouda pipes. As early as 1742, mercantilist

measures were prepared in Prussia to protect their own pipe industry. In 1754 the pipe factory in Berlin was exempt from tolls and from taxes for the clay. In Silesia the Lubliniec factory was given a monopoly for 20 years and in the same year an import duty of 2.5 florins per gross was introduced. In 1756 an import ban was introduced for the five middle provinces (Kurmark, Magdeburg, Halberstadt, Neumark and Pomerania and Silesia. These bans remained in force until the 19th century. A portrait pipe of Frederick the great was made by the French Dutel firm. The pipe was designed by the French sculptor Robert Osmond.

Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt / Bordollo pipes with sayings and proverbs for the Dutch market

Jan van Oostveen and Ruud Stam

Slip cast pipes of Bordollo were already being imported into the Netherlands in large numbers in the last quarter of the 19th century, at a time when Dutch pipe makers produced only moulded pipes. Bordollo made, amongst others, pipes with pictures accompanied with sayings and proverbs that were clearly made for the Dutch market. These pipes form only a small output of the whole production of Bordollo. Most of the pipes in this group have a printed decor in black and white. The subjects of the images are very different. There are pipes with proverbs, pipes with scenes from daily life, monuments and other representations that were popular in the Netherlands. It has been possible to trace the original imagery on which some of the pipes have been based. Remarkably, these pipes were made in Germany with Dutch texts and Dutch representations. On some pipes there are visible errors in the texts.

Weckmänner / Weckmänner

Ruud Stam

They are usually called Weckmänner - bread figures with a fired pipe, which are for sale in Germany in the period from Saint Martin (11 November) to Saint Nicholas (5 December). The origin of this practice is unknown as is when the tradition of adorning the Weckmänner with a pipe first occurred but it was probably as early as the 19th century. In the early 20th century, after the First World War, the production of clay pipes declined dramatically and pipe makers looked for other products to continue their business. They began to produce children's toys, shooting gallery figures, money boxes and pipes for the Weckmänner. In the 20th and 21st centuries, these pipes became a much sought after product. All these pipes are made in the Westerwald and are usually called Nicolauspfeifen.

Tweede aanvulling op 'Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw' / Second addition to "Miniature earthenware pipe racks from the 20th-century"

Ruud Stam

Articles about miniature pipe racks appeared in the PKN yearbooks 2016 and 2017. The aim of these articles was to present a comprehensive overview about the known pipe racks. Recently some previously unknown pipe racks have been found and it has been decided to write this supplement. This is especially because two miniature pipe racks from 'De Porceleyne Fles' in Delft have been found, the oldest of which can be dated 27 years earlier than the racks made in Gouda or described in the earlier articles. These racks were made in 1891 and 1902. The history of the miniature, pottery pipe racks apparently did not start in Gouda at Ivora, but in Delft. These racks had no souvenir function at that time and were designed as a decorative curiosity.

De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde (1773) / The chest of the Gouda pipe makers guild (1773)

Bert van der Lingen

In the Gouda Museum a painted oak chest of the Gouda pipe maker's guild is kept. Originally the box stood in the guild room of the 'Herthuys' an inn on the Market in Gouda where the board of the pipe maker's guild held their meetings. Guild papers, accounts and guild letters were kept in it. In the same room hung a wooden board with all the pipe makers' marks that were in use at that time. The painting dates from 1773 but the chest may be older, since it was most likely painted over during important changes of management. At the front is a painting of the crowned coat of arms of Gouda with two climbing lions and there are three 'coats of arms' resembling tools that were used in the pipe makers workshop on either side, accompanied by the names of pipe makers / guild members. The tools on the guild chest are the oldest known paintings of pipe makers tools. They have not been described before. With the exception of the crossed pipes, only finishing tools are shown.

Botters en afwerksetjes van tremsters / Bottering tools and finishing sets

Bert van der Lingen

A bottering tool is a turned object usually made of wood or bone that was used to shape and smoothly finish the rim of a pipe bowl after it came from the pipe mould and had been trimmed. These small tools are usually disc shaped, with a groove to form the rim. They were made in different sizes to fit the size of the bowl and the thicknesses of the rim. The bottering tools presented in this article

are attached to a pipe (fragment) with a string. They hung in the pipe makers workshop and the sets were assembled to ensure that the correct bottering tool was always used with the correct pipe model. Some of the pipes are baked but most are of unbaked clay.

Een uit vroom hout gesneden tabakspot / A tobacco jar carved from sacred wood

Ruud Stam

A tobacco jar made from the wood of a pulpit is very unusual. In 1867 it was decided to demolish and rebuild the church in Farmsum, a small town close to Delfzijl in the norther province of Groningen. The organ, baptismal font, furniture and wall panelling of the old church were removed. The baptismal font and the organ have been replaced in the new church and the wall panelling, in rococo style, has been placed in the church of Opwierde, where it still is. The pulpit, on the other hand, has not been preserved and was demolished in 1867. No images are known of this pulpit. From the inscriptions on the inside of the lid of the tobacco jar we now know that the pulpit was built circa 1640, presumably in the Dutch Baroque style.

